

המשורר הלאומי: על האוסף "הטור השביעי: כרך ראשון, 1943-1945" מאת נתן אלתרמן *

יוסי שריד

האם נתן אלתרמן שימש באמצעות "הטור השביעי" שכתב כמצפון העם או כראש וראשון לאסכולת יורים ובוכים?

הטור השביעי: כרך ראשון, 1943-1945 נתן אלתרמן. הוצאת הקיבוץ המאוחד, 337 עמ', 92 שקלים

במלאות 100 שנים להולדתו של נתן אלתרמן ובמלאות 40 שנים למותו, טורחת הוצאת הקיבוץ המאוחד על פרסומם מחדש של כל מדורי "הטור השביעי", ועל יוזמת ההוצאה נכיר לה טובה. תודה מיוחדת נתונה לדבורה גילולה על עריכתה ועל ביאוריה. עתה ראה אור הכרך הראשון בסדרה, המחזיק טורים שהתפרסמו בעיתון "דבר" מראשית חודש פברואר 1943 ועד לראשית מאי 1945, שהן השנתיים האחרונות למלחמת העולם השנייה.

פותח את הכרך "נקודת ארכימדס" - זה הטור שעוסק בתיאוריה הארכימדית ובפרקטיקה הנאצית - איך התכנסו "בני שטן" במינכן, במרתפי הבירה, "ובבקר אמר הגדול מכלם/ לרעיו מסביב: למלאכה, ידידים! / העמדנו מנוף להפוך העולם/ ונקודת משענו - השסוי ביהודים."

זאת גם הנקודה שמרימה את הכרך כולו, שעניינו המרכזי, העובר כחוט השני, הוא העולם שעומד מנגד ונוהג כמנהגו: "...זה מתחיל מידיעה מנמקת בלי די/ מה ראוי להציל ואת מי לא כדאי, / זה מתחיל מכאלה אשר מידם/ יבקש ביום הדין חלק-מה מן הדם..."

שבוע אחר כך הדפיס אלתרמן את "הגנרלים בשבי", שחיבר עם מפלתם של הגרמנים בקרב סטלינגרד שנמשך כחצי שנה, ואחריתו - בינואר 1943 - בישרה לעולם החופשי את היפוך

הגלגל, לאחר שגם באל-עלמין כבר הצליח הגנרל מונטגומרי לבלום את הגייסות הגרמנים בפיקודו של רומל, "שועל המדבר".

כך עקב המשורר-הפובליציסט בכל שבוע אחרי האירועים בארץ ובעולם, שרובם ככולם טבועים בחותם הדם של המלחמה והשוואה, הפלצות והאדישות, המציאות מבחוץ שמתאכזרת ומתנכרת, והמציאות מבית על קוצר ידה.

את הכרך חותם הטור האלמותי - "הכותרת". אלתרמן מלווה במבטו המיומן את סדר הדפוס בעבודתו: "הוא שלף מתבה ה"א ויו"ד וגם טי"ת/ והוסיף והשלים וצרף: / היטלר מת. / כלומר, איש הנודע בשם היטלר לכל, / מן הפרק ירד בעולם. / זה הכל /... ומתוך העמוד, / אפרורית, אפרורית, / נצנצה הכותרת הזאת/ העברית. / ועליה אני מספר בפרוטרוט, / כי נדמה לי/ שהיא תזכר לדורות..."

*

בין לבין הרשה אלתרמן לעצמו להקדיש טורים ספורים לאירועים שבשגרה, למרות שתמיד כאילו ניכרת בו הרתיעה מלעסוק בעסקים-כרגיל, וגם בהם ביקש לתת משמעות בלתי רגילה. אוזני המשורר שומעות את משק כנפי ההיסטוריה בכל רגע ומקום של חולין, בכל אירוע שוטף. הנה, בית משפט בתל אביב מוציא צו פינוי לאמא ואבא, לילד ותינוקת, שגרים כולם בלול תרנגולות אשר הוסב למגורים, אין למפונים לאן ללכת, העוול זועק לשמים, ואלתרמן זועק בשמם.

או עוד נושא של יומיום "לרגל אחת השביתות, כמובן", והטור תובע את עלבונו של "המורה העברית", שמשתכר אל צרור נקוב כבר אז. הוויכוח בין הסתדרות המורים והוועד הלאומי היה על תוספת של לא"י אחת לשכר המורים: "אם הלירה הולידה שביתה, / לא נחטא אם נאמר כי נקל לחזות/ שחיב הישוב למורה בכתה/ קצת יותר מן הלירה הזאת."

אין זאת הפעם הראשונה ש"הטור השביעי" מופיע כאסופה. אלתרמן עצמו כינס וערך את טוריו כבר ב-1948; ואחר כך ב-1954 וב-1962 וכרכים משלימים ראו אור לאחר מותו. מההקדמה המפורטת ומאירת העיניים של עוזי שביט אני למד שבסך הכל פירסם אלתרמן במדורי "הטור השביעי" ("דבר") ו"רגעים" ("הארץ") כ-900 "שירי עת ועיתון", שהם "בבחינת כרוניקה שירית-היסטורית-עיתונאית של דור", כהגדרת שביט.

אסופת הטורים המופיעה עכשיו שונה מקודמותיה: סדר השירים הפעם הוא כרונולוגי ולא נושאי, כפי שאלתרמן בשעתו בחר לסדרם, ועל כן קורות העתים שלפנינו נפתחות ומתקלפות ברצף ומשתלשלות כמו בספר היסטוריה.

היא לא רק כרונולוגית, האסופה החדשה, היא גם מוערת, ובלי ההערות והביאורים של גילולה בסוף הכרך אי אפשר היה, לפעמים, לרדת היום לסוף הדעת של אתמול: "עונת הסיווד", לדוגמה, הוא טור-חידה, שאינו מתפענח מעצמו. מתברר, שבטור הזה מגנה אלתרמן את החיפוש שערכה הבולשת הבריטית בלשכת הגיוס של הסוכנות היהודית בתל אביב, וזאת הסיבה שלשון הטור היא לשון כיסוי; לשון גילוי היתה מזמינה התערבות מצד הצנזור הבריטי הממשלתי: "עונת הסיווד" אינה אלא רמז לעונת הסי-אי-די (C.I.D) - ראשי תיבות של מחלקת החקירה הפלילית של הבולשת הבריטית; וסיד אינו אלא ציד. אלתרמן לא רק ערך

את אסופותיו במו ידיו, הוא גם ניפה וברר: לא את כל הטורים שכתב גם מצא לנכון לאסוף. ואילו המהדורה החדשה מפרסמת את כל הטורים, ואגב כך מאפשרת לבחון אם עמדו במבחן הזמן וגם במבחן האיכות: האם נס ליחס, האם פג טעמים ברבות הימים?

*

כאשר הכתיבה היא שבועית - ואלתרמן היה הכותב-המתמיד - אנוסה על פי הציפייה הציבורית הדרוכה וההתחייבות למערכת - אין פלא שכמה מהטורים לוקים בבינוניות, ואפשר לזהות גם כמה טורים גרועים, ולא רק משום ששיני הזמן אכלו אותם. אך גם במצוות כותבים קבועה אפשר למצוא עניין היסטורי: כחשלונות קטנים של כותבים גדולים מעניינים לא פחות מהישגיהם, לפעמים הם מעניינים יותר.

על אף שאלתרמן הוא אשף החריזה והמשקל, בכל זאת השיר הפובליציסטי הוא סד. לעתים נוצר הרושם, שיותר משהוא שלט בחרוז, החרוז משל בו, הכתיב את השורה וקילקל אותה. האם אלתרמן בעצמו הגיע במאוחר לאותה מסקנה? האם רק יד המקרה העבירה את "הטור השביעי" ב-1959 משירה לפרוזה, למעט שני טורי-שיר שפורסמו כשלוש שנים מאוחר יותר? לא אחת מעיק הדפוס השירי על המסר ומסרבל אותו, וכמה טורים היו יוצאים נשכרים אילו נכתבו בפשטות ובישירות פרוזאיות.

האם נתן א., כחתימת ידו על "הטור השביעי", היה מגיע למעמדו הלאומי של נתן אלתרמן, אילו כתב את שיריו בלבד ולא כתב גם את טוריו? האם היה מה שהוא, במלוא תוקפו ותעצומותיו, רק עם "כוכבים בחוץ" ו"שמחת עניים", ובלי "מכל העמים" ו"אכן גם זה" ו"מכתב של מנחם מנדל" ו"נאום תשובה לרב חובל איטלקי" ו"אמא, כבר מותר לבכות?" ו"מגש הכסף?"

ספק רב. הרי כל מעמד טקסי מחייב ללכת אל הטורים ולא דווקא אל השירים כדי לבחור את השורות המתאימות: מורים ותלמידים שהולכים לחפש ציטטה ראויה, וגם פוליטיקאים, מיותר לומר, הרחוקים בדרך כלל מדבר-שירה, ו"הטור השביעי" מציע להם דבר-תרגימה תרבותי כמו על מגש מוכסף.

גם הכרך החדש, ראשון בסדרה, ישרת נאמנה את כותבי הנאומים החגיגיים, על אף שנעדרים ממנו הטורים הקאנוניים, שנכתבו לפני 1943 או אחרי 1945. הרוצים להוקיע בכל לשון של הוקעה את תופעת השחיתות, יפנו ל"התנאי העיקרי": "הישוב בפרוספריטי. עיר הומה. / עסקים קורצים עין - קומה ומשכה! / באויר הסחרחר מרוחי מלחמה / מרחף לו אבק המעילה והשחד... / זה התנאי הראשון! הסתער ומרק, / ובער גנבות-דעת, זיוף ומעל! / שמסרק הברזל יעבר ויסרק / ועד שרש ירד / וצמרת יעל."

והרוצים להוקיע את דרך התנהלותן של מפלגות בישראל - פילוגים, פיצולים סיעתיים וסכסוכים פנימיים - יפנו ל"אלף בית", שנכתב "עם איחודן של שתי פלגות 'פועלי ציון', ב-1943: "ציונים כלליים אלף בית, / ומפא"י פלג אלף ובית, / ועובד ציוני אלף בית, / ופועל מזרחי אלף בית / וגם מי שאינו אלף בית / עוד יגדל וילמד אלף בית. / בקצור, מה נמנה עדי תם? / הלא אין מפלגה אשר יש בה מתם! ... מה זמננו דורש בעינים נוגות? / לא חלילה הסכם בין מספר מפלגות. / הוא דורש שתקטן לפחות המהומה / הנולדת מריב מפלגה עם עצמה..." / ציפי לבני ואהוד ברק - מי לא, בעצם - יכולים להשתמש בקטע הזה בוועידת המפלגה הקרובה.

*

אלתרמן ממלא את תפקיד המצפון של היישוב. הוא אינו חוסך שבטו מ"העסקנצ'יקים", מ"הביורוקרטים", ואף ממנהיגי המדינה שבדרך, האומרים שירה ושררה כשהעם היהודי טובע בים הדם של אירופה.

בכרך הזה עדיין לא נפרשת ולא מתפרשת מערכת היחסים שלו עם המנהיגות הפוליטית, ובעיקר עם בן גוריון. מידותיו כמשורר גדולות ממידות חצר; האם גם מידותיו כבעל טור? האם, לימים, כאשר ייסר בשוטים את "מוסר השילומים" או את הטבח בכפר קאסם ואת מכחישיו, לא הציג את תעודת היושר האינטלקטואלי שלו כמצליף בן חורין? אך יש גם אפשרות אחרת: אולי אלתרמן הוא בעצם המייסד של אסכולת הטובחים ובוכים לדורותיה. אפילו החרזן שבאלתרמן יודה, שזהו חרוז יותר מוצלח מיורים ובוכים. מכל הטורים בכרך החדש יותר מצא חן בעיני ה"מטמורפוזות", שנכתב עם כניסת צבאות בעלי הברית לעיר הגדולה שהיתה גרורת "הציר". שם "שוקלת הנהלת גן החיות מה לעשות בקוף אשר בעתו לימדוהו להצדיע לפי הנוסח הפשיסטי (מן העיתון)". "ומיליונים עשו באירופה כמוהו/ והיה הדבר לא ברור עד הסוף, / אם הקוף מחקה את העם (אין לתמה)... / או העם ברעו מחקה את הקוף... / והקוף מצטנף ומהרהר לו: 'יגעתי... וללמד מחדש לא אספיק, לא אסכף' / כן, חסר לו אותו כשרון אקרובטי/ של אותו הקוסם שקוראים לו המון."

דווקא הטור הנפלא הזה אינו מומלץ לנואמים-בעם, המקוששים להם למחייתם דברי תורה וקטעי ספרות. רק זה עוד חסר להם - להמשיל המון אדם לעדר קופים.

נערה עבריה

"צביה גרה בשכנות המידית עם המות, טוסיה נמצאת אצל צביה."

מתקוה רחוקת ונדרך נדרת וצעירה וקמורת גבותים בביתו הרחב של מות גרת, בביתו שנכסף לעקרת-בית.

נרותיו העלית ופצועיו כתפת והסית תינוקיו מבכי ובלילות אין-מנוס בחלון נצבת והקת הדוקה אל לחי.

והבית חרק וגנח ונע ועוד-קט ויפל אפים. אבל את, כבעודך נערה קטנה, בו הלכת, בו הלכת בשמלה לבנה, עמלה, יגיעת-כפים.

כי הלא כמו אז, בבית אבא המט, הגדוש ממלאכות וטרח, כן היית בביתו של העם המומת מצויה לכל עת וכל צרך.

לריצות, לדאגות, לפרטי הפרטים וזוטות המצור בלי מרפא ובלי מים. נערה, בך דברי-הימים מביטים, לזכרך ולשמר את מראיך.

הם ראוך, הם ראוך, נערה עבריה, גם בליל היאוש והמרד. עת משער הגחת וכרעת כצביה, כצביה סחרחרה ומסנורת.

הם ראוך, נערה, וידעו אותו-ליל, כי הסף שעליו את נופלת הוא אחד הספים של תולדות ישראל, סף המות וסף התוחלת.

וכמו אב שלמד כבר תוגות לאין קץ ולוה אל קברים כל יקר וחמד, שח העם הנצחי על ארון העץ אשר בו גופתך רודמת.

כי זמנים ינקפו ושנה על שנה וזריחות אחרות עוד ישאו השמים, אך האב יזכרך, נערה נבונה, הוא תמיד יזכרך בשמלה לבנה, עמלה, יגיעת-כפים.

כי נפלת על ספו וראשך בידיו, כי ממנו יצאת ואליו את נלקחת, כי היית עמדו ביום רע ויום קרב ובימי אהבה לא-נשכחת.

4.6.1943 א' בסיון תש"ג

המוטו של השיר הוא צירוף של ביטויים הלקוחים משני מכתבים, שהובאו בדברי ההספר של מלך ניישטט ("דבר", 1.6.1943).

בעיתון "דבר" מיום 1.6.1943 התפרסמה במסגרת שחורה הכותרת: "צביה לובטקין וטוסיה (טובה) אלטמן, מראשי המחתרת הציונית הסוציאליסטית בפולין", ומתחתיה הידיעה "שטוקהולם, 28 במאי (טלגרפית). קיבלנו ידיעות מ-27 ומ-30 באפריל. מודיעים על מותן של טוסיה וצביה, הן ורבים מבני משפחותיהן, בקרב ההתגוננות בווארשה". מתחת לידיעה הובאו דברי הספד של מ.ג. (מלך ניישטט), מאיר יערי וא. רייס, לצד ביוגרפיות של שתיהן. לא פורש מי שלח את הטלגרמה ולמי, ומדוע הגיעה ל"דבר" רק ב-28 במאי. ניישטט כותב "עשרה ימים נמצאת כבר בידינו הידיעה כי נפלתן בקרב". וכי זאת הטלגרמה השנייה, כי בראשונה נפלה שגיאת כתיב ולשונה לא היתה ברורה. אפשר שהכוונה למברק (בגרמנית) ששלחה פרומקה פלוטניצקה מבנדן, ב-25.4.1943, אל נתן שוואלב, שישב בשווייץ: "הריני מנצלת את ההזדמנות לשגר לך כמה מילים ודרישת שלום. כבר כתבתי לך מכתב מפורט בנפרד, אך ליתר ביטחון אכתוב שנית. צביה וטוסיה עקרו אחרי מריבה קשה אל ברנר. תוכלו לשער את כאבנו. ברכות חמות. פרומקה (זריז, עמ' 171; תרגום אחר של אותו מברק נמצא בספרון חנצ'ה ופרומקה, עמ' 141, שם מצוין שהוא נשלח ליוסף, חבר "החלוץ" שנמלט לסלובקיה, עמ' 138). המברק נוקט לשון סתרים. "עקרו אל ברנר" פירושו "מתו". אולם ביום משלוח המברק היו עדיין צביה וטוסיה בחיים.

טוסיה: טוסיה אלטמן (1918-1943), חברת ההנהגה הראשית של השומר הצעיר בפולין בשנים 1938-1943, חברה בהנהגת הארגון היהודי הלוחם בגטו ורשה, השתתפה במרד, נמלטה מהגטו פצועה, הסתתרה עם אחרים במחבוא בבית חרושת לצלוליד שעלה באש ב-24.5.1943. פצועה ומלאת כוויות נלכדה בידי הגרמנים. על דרך מותה אין עדויות אלא השערות בלבד. יש האומרים שעונתה עד מוות, אחרים שמתה מפציעה ומכוויותיה... זמן מה לא היה ברור בארץ אם היא מתה או חיה עדיין. וניה פומרנץ (זאב הדרי) כתב מקושטא ב-21.6.1943 שטוסיה וצביה עדיין חיות. המכתב הגיע ארצה רק ב-23.7.1943 (שלו, עמ' 202).

צביה: צביה לובטקין (1914-1978), מראשי המחתרת היהודית בפולין וממקימי "ארגון יהודי לוחם" (איי"ל), השתתפה במרד גטו ורשה באפריל 1943, שהתה בבונקר המפקדה בימי המרד

האחרונים ונמלטה מן הגטו דרך תעלות הביוב. היתה במחבוא ובמחתרת בוורשה עד סוף המלחמה והשתתפה במרד ורשה הפולני... נמנתה עם מקימי "קיבוץ לוחמי הגטאות."

פרומקה פלוטניצקה (1914-1943): ילידת פלוטניצה שליד פינסק, מראשי הפעילים בפולין הכבושה. הכניסה את הנשק הראשון לגטו ורשה. נהרגה ב-3.8.1943 תוך כדי התגוננות עם קבוצת חברים בבונקר בבנדין. בת 29 במותה.

בנדין: בנדסבורד, עיר שסופחה לרייך. הוקמה שם חוות הכשרה קיבוצית וקיבוץ שומרי המקום היה מוקד פעילות של התנועות החלוציות.

הערות וביאורים, מתוך הספר